

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.3-044.372:303.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.103.1>

Л. І. ВЕРХОВОД

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри філософії та соціології

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СУСПІЛЬНА КРИЗА: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті розглядається проблема кризи крізь призму соціологічного підходу. Встановлено, що у суспільстві існує запит на дослідження даної тематики. Світ стоїть на порозі нових викликів, спричинених економічними, політичними та соціальними факторами. Показано, що за таких умов криза стає важливою складовою суспільного життя. Без неї немислимий розвиток соціального цілого. Вона одночасно – і показником протиріч, і механізм їх розв'язання.

Встановлено, що предметом наукових роздумів криза стає наприкінці XIX ст. XX ст. з його потрясіннями виступив каталізатором цього процесу.

Доведено, що суспільна криза тлумачиться як певний стан, зумовлений чинниками економічного, політичного, соціального характеру. Вона не обов'язково пов'язана лише з деструктивними явищами, бо, як правило, завершується переходом на новий виток розвитку. З огляду на виклики сучасності, відсутність теорій, які б пояснювали механізми виникнення та подолання суспільної кризи, може загрожувати глобальною катастрофою для всього живого.

Показано, що перевагою соціологічного підходу до вивчення суспільної кризи є можливість комплексного дослідження даної проблеми з урахуванням різних рівнів аналізу (макро-, мезо-, мікро-). Підкреслено необхідність створення спеціальної галузі знання – кризології, яка б не тільки вивчала кризи, а й розробляла алгоритми їх розв'язання.

Запропоновано у якості теоретичного підґрунтя дослідження кризи інтегративну теорію, сформульовану Л. Бевзенко. Вона поєднує макро- (парадигма складності), мезо- (мережевий підхід) та мікро (практична парадигма) рівень соціальної реальності. Це дозволить комплексно осягнути проблему та встановити причини та механізми розвитку суспільної кризи. Отримані знання свою чергу стануть основою для практичної роботи соціальних менеджерів з мінімізації негативних впливів суспільної кризи на соціальну систему.

Ключові слова: суспільна криза, дисфункція, соціальна система, інтегративна теорія, парадигма складності, мережевий підхід, практична парадигма.

Постановка проблеми. Криза є невід’ємним супутником життя людства. Не випадково її рефлексія здійснюється в рамках різних наук. Дослідники підкреслюють, що криза може мати стосунок до окремо взятої особистості (життєві кризи), сфери суспільства (економічна криза, політична криза) чи суспільства в цілому (суспільна криза).

Актуалізація наукового дискурсу на тему кризи спостерігається десь з кінця XIX ст., коли за допомогою даного поняття все частіше описують стани цивілізацій та культур [1, с. 153]. XX та XXI ст. зі своїми соціальними потрясіннями актуалізують інтерес до даної проблематики. Революції, війни та епідемії періодично спалахують в різних частинах Землі, набуваючи статусу локального або світового явища. Економічна криза взагалі стала характеристикою капіталістичної системи. Існує навіть думка, що вони не можуть існувати одне без одного як бутерброд та масло. Вчені підкреслюють перманентний характер кризи капіталізму.

Останнім часом в науковому та суспільному дискурсі згадуються поняття енергетичної кризи, безпекової кризи, кризи духовності, кризи довіри, екологічної кризи тощо. В повсякденному розумінні вони набувають негативного контексту. Разом з тим звернення до витоків даного поняття дозволяє зрозуміти, що криза завжди передує новому етапу у функціонуванні системи. Незважаючи на популярність даного терміну в науковому та суспільному дискурсі, на сьогодні не існує її чіткого визначення, не окреслені концептуальні засади її дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні типи кризи є складовою проблемного поля таких наук як філософія, економіка, соціологія, психологія. Дослідженням даної проблеми з позиції філософії займаються В. Павлов, Савельєва М. Ю., Суходуб Т. Д., Іванов Є., Стокалич І. Соціологічне осмислення суспільної кризи стало предметом аналізу в роботах В. Бакірова, І. Кононова та ін. Загальнометодологічними питаннями пізнання соціальної дійсності займається Л. Бевзенко. Концептуальним засадам дослідження суспільної кризи приділяється недостатня увага з боку соціологічної спільноти, хоча такий запит вже давно сформовано у суспільстві.

В рамках даної статті ми маємо на меті окреслити методологічні перспективи дослідження кризи з позиції соціологічного підходу.

Виклад основного матеріалу. У перекладі з давньогрецької слово «криза» означає (крім таких значень як «вирок», «рішення», «результат») ще й «перехід», а в китайській мові «криза» тлумачиться не тільки в значенні «проблеми», «небезпеки», а й «можливості» [1, с. 153]. На сучасному етапі даний термін широко використовується. Його тлумачення є доволі широким та часто розмитим.

Поняття «криза» найчастіше пов’язують з системою та її дисфункцією. Разом з тим даний термін не обов’язково має негативний контекст. У науковій літературі виокремлюють наступні інтерпретації поняття «криза» [2, с. 105–106]:

- Криза як руйнівна сила, яка загрожує існуванню системи;

- Криза як руйнівна сила, яка призводить до подальшого розвитку та переходу на інший якісно новий етап існування системи;
- Криза як порушенням рівноваги у системі.

Отже, криза так чи інакше спричиняє зміни у системі будь-якого стибу. Вони можуть мати як негативний, так і позитивний результат. Момент кризи потребує особливої уваги, бо характеризується невизначеністю, хаосом та туманністю перспектив. Він випробовує життєздатність та тестує запас міцності системи.

Незважаючи на те, що кризи завжди періодично з'являлися в історії людства, предметом спеціального дослідження вони стали відносно недавно. Це пов'язано з тим, що довгий час криза асоціювалась з чимось аномальним, руйнівним та небезпечним. В. Павлов, М. Савельєва, Т. Суходуб відзначають, що «поступово в соціумі прийшло усвідомлення необхідності осмислення кризи як хоч і незвичного, «неприємного», значною мірою аномального прояву дійсності, та все ж її складової. Більше того, в кризі почали шукати позитивні моменти, використання яких дозволяє вийти за межі традиційності, усталеності в бутті людей» [3, с. 16].

На сучасному етапі криза є міждисциплінарною проблемою. Узагальнюючи напрацювання в різних галузях знання, можна виокремити декілька актуальних аспектів її дослідження [2, с. 106]:

- Розробка понятійно-категоріального апарату під потреби наукового дослідження, зокрема уточнення змісту понять «криза», «кризове явище», «кризовий стан», «кризова ситуація»;
- Обґрунтування класифікації криз, у тому числі із зазначенням тих, що загрожують життєдіяльності системи;
- Моделювання розвитку криз у різних сферах суспільного життя чи галузях господарства;
- Налагодження кризових комунікацій та прийняття рішень у кризових умовах;
- Вироблення державної політики та стратегії кризового реагування;

– Напрацювання способів попередження криз або зведення до мінімуму їх негативного впливу на різні сфери та суспільство в цілому.

Незважаючи на те, що окреслена проблема поступово стає ваговою складовою наукового дискурсу, ще не доводиться говорити про повноту знань у даній галузі. Суспільство постійно змінюється. В даному контексті доречно згадати метафору З. Баумана про плинну сучасність. Зміни відбуваються настільки швидко, що наукова спільнота не завжди оперативно здатна відповідати на нові виклики. Особливо гостро це відчувається в момент кризи соціальної системи. XXI століття окреслило низку питань в контексті нашої теми, над вирішенням яких доведеться працювати найближчим часом. Мова йде про «періодичні кризи в економіці, що мають не тільки локальний, а й глобальний характер; могутні кризи в банківській сфері; кризові явища в міжнародній політиці, пов'язані з свідомим ігноруванням норм міжнародного права; екологічні потрясіння і катастрофи; масові епідемії тощо» [3, с. 18].

Виникнення кризи у суспільному житті завжди є викликом для соціальних наук. Дослідники постають перед необхідністю знайти відповіді на питання про її витоки, причини, наслідки та шляхи подолання. Виникає потреба впровадження соціальних технологій, які б дозволили вивести суспільство на принципово новий етап розвитку з мінімальними потрясіннями.

Криза є однією із ключових тем в суспільстві постмодерну. Після відносної стабільності 60-х рр. ХХ ст. світ знову вибухає. Не випадково в філософії та соціології постмодерну звертаються до теорії хаосу. Згодом вона стає однією із провідних ідей. Л. Бевзенко зазначає, що така методологічна установка в західній науковій літературі отримала назву теорії складності; ключовими поняттями, на які спирався дискурс складності, були «хаос», «порядок з хаосу», «всередині хаосу», «поза контролем», «непередбачуваність», «випадковість», «дисипація – розсіювання» [4].

Тема кризи, безумовно, стає складовою соціально-філософського теоретизування. «Співвідношення природного і соціального, особливостей культурно-цивілізаційного поступу, розуміння смислів історії, можливостей прогресу, взаємини людини і техніки, технологічні можливості... питання комунікативного розуміння суспільного буття, громадського самовизначення людини у взаємовідносинах з іншими людьми, розуміння Іншого, як правило, розглядаються в контексті кризи» [1, с. 154].

Соціологи не залишаються осторонь даної проблематики. Вони вивчають суспільство, виявляють його проблеми та намагаються встановити їх витоки. Отримана інформація дозволяє прийняти ефективні управлінські рішення. Цілком закономірно, що в кризові періоди розвитку сучасного людства запити до соціології збільшуються. Означеної проблеми так чи інакше торкаються вчені зі світовим ім'ям – З. Бауман, У. Бек, П. Штомпка, Ф. Фукуяма, Н. Луман та ін. Вони були впевненими, що криза є чимось перехідним, таким, яке можливо подолати досягти стійкого розвитку, проте сьогодні такої впевненості стає все менше [4].

Незважаючи на величезну роль суспільних наук у вивченні кризи, В. Бакіров зазначає, що наразі даний термін не отримав серйозної теоретичної та емпіричної інтерпретації [5, с. 17]. І. Кононов підкреслює відсутність соціологічної теорії кризи та наголошує на необхідності створення кризології на кшталт конфліктології, яка б не лише пояснювала кризи, а й дозволяла б ними практично керувати [6, с. 40]. На сучасному етапі окреслені тези набувають надзвичайної актуальності.

Найголовніший запит до соціологічної науки полягає у визначенні перспектив (або умов, або шляхів) подолання суспільної кризи на основі її всебічного аналізу. Він починається з наповнення змістом ключових понять. Що таке суспільна криза? І Кононов пропонує наступне визначення: це «стан суспільного життя в цілому або окремих його сфер, коли пануючими стають дисфункціональні явища»

[6, с. 40]. Каталізатором цього процесу можуть бути причини економічного, соціального, політичного або культурного характеру.

С. Іванов [7] робить короткий огляд різних підходів до вивчення кризи. На основі цього аналізу можна виокремити декілька важливих її характеристик:

1. Некерованість кризи: важко спрогнозувати її виникнення та наслідки.

2. Криза передбачає можливість вибору шляхів розвитку. Вона стає точкою біфуркації, а подальший поступ суспільства зумовлюється множиною факторів, на які соціальні суб'єкти мають обмежений вплив.

3. Криза як оновлення системи: вона є перехідним етапом, зумовлює зміни у суспільстві як негативного, так і позитивного характеру.

4. Криза може протікати з різними мірами гостроти та відрізнитися масштабами (локальний – глобальний).

5. Криза описується в категоріях несподіваності, загрози, дефіциту, дисбалансу тощо.

6. Криза має реляційну природу та співвідноситься з певним ідеальним станом рівноваги.

7. Криза є невід'ємною складовою ситуації напружених бойових дій.

8. Будь-яка криза має рефлексивну складову, бо передбачає її усвідомлення соціальними суб'єктами різного рівня.

Сприймають, оцінки та пристосування до кризових умов є ще одним напрямом дослідження. Мова йде не лише про реакцію соціальної системи, а й окремо взятого індивіда. Дослідники приходять до висновку, що в кризові періоди відбувається перехід від суспільного до приватного життя, а коло спілкування згортається до найближчого оточення [8, с.98]. В даному контексті можна згадати і феномен соціальної мімікрії, який досліджують соціологи.

Якими повинні бути теоретичні засади дослідження кризи за умов сучасності? Якщо мова йде про соціальну систему, то в даному випадку провідна роль повинна відводитися соціології. Останнім часом дуже багато говорять про кризу даної науки, її нездатність відрефлексувати соціальну дійсність. Це створює перепону в розумінні реальності та піддає сумніву можливість наукового дослідження кризи, пошук її причин та шляхів подолання. Л. Бевзенко з цього приводу озвучує декілька актуальних питань. Вона пише: «В ситуації глобальної кризи, яка до того ж розвивається дуже швидко, особливого значення набуває питання: які когнітивні моделі використовують менеджери і соціальні технологи, що мають можливість впливати на зазначені глобальні соціокультурні перетворення? І поруч з цим питання, яким є місце соціології як науки в цьому процесі? Чи достатньо просто продовжувати цікаві самі по собі дослідження, чи варто інтенсивніше шукати шляхів інкорпорування результатів цих досліджень в менеджерські практики?» [4]. Таким чином дослідниця актуалізує дискурс про місце і роль соціології в сучасному світі.

Дійсно, сьогодні соціологія знаходиться у певній точці біфуркації. Вона або доведе доцільність свого існування шляхом перегляду методологічних принципів дослідження суспільства з окресленням шляхів застосування отриманих знань для вирішення злободенних проблем, або ж остаточно перетвориться на соціографію з усіма закономірними наслідками цього процесу.

Л. Бевзенко констатує захоплення мікросоціологічними дослідженнями та акцентує на необхідності створення інтегративної теорії [4], яка б дозволила соціальним менеджерам вирішувати суспільні проблеми. Дослідниця не лише ставить низку питань перед соціологічною спільнотою, а й представляє своє бачення нової когнітивної моделі аналізу соціуму.

Л. Бевзенко в інтегративній теорії запропонувала об'єднати три підходи: «1. *Парадигму складності* (complexity theory), на яку покладалася задача моделювати переважно макрорівень соціальної реальності з урахуванням відносин між стабільністю (порядком) та хаотизованістю. 2. *Мережеву парадигму*, яка мала взяти на себе мезорівень соціальної реальності, соціальні взаємодії і ті мережеві структури, що при цьому утворюються. 3. *Практичну парадигму*, яка давала зв'язок структур мезорівня (мережі) з мікрорівнем, а саме практиками повсякденності, індивідуальними габітуальними налаштування на практики» [4]. В даному випадку, мова йде про окреслення теоретико-методологічних засад дослідження соціальних явищ з урахуванням особливостей сучасності.

В інших своїх роботах Л. Бевзенко підкреслює, що парадигма складності поступово займає провідні позиції в західній соціології. Вона навіть показує, як за її допомогою досліджується новий етап у розвитку суспільства, що дістав назву метамодерну [9]. Головною рисою соціуму є співіснування механізмів самоорганізації та організації. При дослідженні криз це є важливим моментом. Л. Бевзенко зазначає: «В тій адаптації головних положень парадигми складності до соціальних систем, яка видається нам найбільш влучною, виокремлюються два механізми соціальних змін – організаційний та самоорганізаційний. На відміну від усіх природних систем, в яких діє лише самоорганізація, в систем соціальних основним елементом є людина з її тілесністю, несвідомим (антропологічна складова) та її свідомістю, інтенціональністю, раціональністю й волею (особистісна складова). Першою складовою людина занурена в процеси самоорганізації соціальної системи, друга – стає основою організаційних впливів та корекцій щодо природної самоорганізаційної самоактивності соціальної системи» [9].

Висновки. Без кризи немислимий розвиток соціального цілого. Вона одночасно є і показником протиріччя, і механізмом їх розв'язання. Суспільна криза тлумачиться як певний стан, зумовлений чинниками економічного, політичного, соціального характеру. Її ознакою є поширення дисфункціональних явищ. Вона, як правило, завершується переходом на новий виток розвитку соціальної системи. З огляду на

виклики сучасності, відсутність теорій, які б пояснювали механізми виникнення та подолання суспільної кризи, може загрожувати глобальною катастрофою для всього живого.

Значний евристичним потенціал дослідження кризи має соціологія. Саме в рамках даної науки закладено методологічний каркас вивченням означеної проблеми. Це дозволить отримати знання, які забезпечать стабільність соціальної системи в довгостроковій перспективі. Дуже плідною може бути співпраця соціологів та соціальних менеджерів у цьому напрямку.

Теоретичним підґрунтям дослідження кризи, на нашу думку, може стати інтегративна теорія, сформульована Л. Бевзенко. Вона поєднує макро- (парадигма складності), мезо- (мережевий підхід) та мікро (практична парадигма) рівень соціальної реальності. Це дозволить комплексно осягнути проблему та встановити причини та механізми розвитку суспільних криз. Отримані знання своєю чергою створять підґрунтя для практичної роботи соціальних менеджерів з мінімізації негативних впливів даного явища на соціальну систему. Такий підхід не лише дозволить соціології подолати власну методологічну кризу, а й відкриє перспективи формування спеціальної галузі знання – кризології. Це стає надзвичайно актуальним завданням, бо кризи різного штибу – невід’ємна складова життя сучасного суспільства. Знання їх особливостей, механізмів та причин дозволять сформулювати ефективні алгоритми їх розв’язання.

Список використаної літератури

1. Стокалич І. С. Суспільний ідеал і суспільна криза: аналіз проблематики у філософії ХХ ст. Релігія. Філософія. Культура: матеріали Міждисципл. всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Чернігів, 29 жовтня 2015 р.). Чернігів : ЧНПУ, 2016. 153–156.
2. Комісаров, О. Г., Хитра О. Л. Концептуальні підходи до використання категорії кризові ситуації, що загрожують національній безпеці України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2017. 3. 104-111. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO M=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvdduvs_2017_3_15.pdf
3. Павлов В. Л., Савельєва М. Ю., Суходуб Т. Д. Феномен кризи: погляд з позицій філософії. International scientific and practical conference «Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU» Wloclawek, Republic of Poland, October 30–31, 2020. Wloclawek: Izdavnictwo-iba «Baltija Publishing», 2020. 15–18. URL: DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-91-4-4>
4. Bevzenko L. Інтегративні соціологічні теорії та кризовий соціальний менеджмент: на шляху до теоретико-прагматичних синтетичних концепцій. Вісник ХНУ імені ВН Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2018. 40. 36–43. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/11572>
5. Бакіров В. С. Соціетальна криза: проблеми соціологічної концептуалізації. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. 2013. 19. 17–20.

6. Копонов І. Українська криза: причини, форми розгортання та можливі наслідки. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2015. 1122. 39-47. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/1529>

7. Іванов Є. В. Соціально-філософський зміст поняття «криза»: аналіз провідних підходів. Гілея. 2016. 113. 247–251. URL: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=137>

8. Шоріна Т. Г. Феноменологія протестного активізму: ремінісценції «великої відмови». Вісник Національного Авіаційного Університету. Серія: Філософія. Культурологія. 2018. 27 (1). 97–102. URL: <https://jml.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/view/13299>

9. Бевзенко Л. Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну – контури взаємної легітиматії. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. 1. 45–82. URL: <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.045>

Verkhovod L. I. Social crisis: conceptualization and methodological research perspectives

The article examines the problem of the crisis through the prism of a sociological approach. It has been established that there is a demand for research on this topic in society. The world is on the threshold of new challenges caused by economic, political and social factors. It is shown that under such conditions the crisis becomes an important component of social life. Without it, the development of the social whole is unthinkable. It is both an indicator of contradictions and a mechanism for their resolution.

It was established that the crisis became the subject of scientific reflection at the end of the 19th century. 20th century with its upheavals of an economic and political nature acted as a catalyst for this process.

It has been proven that a social crisis is interpreted as a certain state caused by factors of an economic, political, and social nature. It is not necessarily connected only with destructive phenomena, because, as a rule, it ends with the transition to a new round of development of the social system. Given the challenges of our time, the lack of theories that would explain the mechanisms of the emergence and overcoming of the social crisis may threaten a global catastrophe for all living things.

It is shown that the advantage of the sociological approach to the study of social crises is the possibility of comprehensive research of this problem taking into account different levels of analysis (macro-, meso-, micro-). The need to create a special field of knowledge – crisisology, which would not only study crises, but also develop algorithms for their resolution, was emphasized.

The integrative theory formulated by L. Bevzenko is proposed as a theoretical basis for the study of the crisis. It combines macro (complexity paradigm), meso (network approach) and micro (practical paradigm) levels of social reality. This will make it possible to comprehensively understand the problem and establish the causes and mechanisms of the development of social crises. The acquired knowledge, in turn, will become the basis for the practical work of social managers to minimize the negative effects of the social crisis on the social system.

Key words: social crisis, dysfunction, social system, integrative theory, complexity paradigm, network approach, practical paradigm.